

Сторінка 85

Другий чоловік відняв від щоки шарф і вступив у розмову ламаною англійською.

— Вони знову готуються до війни. Сьогоднішнє навчання розраховане на те, щоб зламати нашу волю.

Фермери повинні постійно мати при собі зброю, навіть коли працюють у полі. Моєму двоюрідному братові було чотирнадцять років. Вони застрелили хлопчика, коли він ішов додому. Цей прикордонник написав поему про серцець арабів, у ній говорилося, що вони повинні жити в мирі. Справжні поети.

На мить усім здалося, що молодий чоловік ось-ось заплаче.

Ільза швидко промовила:

— Нам краще їхати далі. Ви повинні показатися лікарю, як тільки дістанетесь домівки.

Вони вирушили в дорогу. Усі знову замовкли. Молодий чоловік, здавалось, спав, а старий, якого Пол міг бачити у дзеркалі заднього огляду, дивився з вікна на запилені околиці, думаючи, можливо, про свого діда, який приїхав у цю країну з Бен-Гуріоном. Нарешті обидва пасажери дісталися кожен до потрібного йому місця. Старий виходив другим.

— Бажаю вам удачі й кращих часів, — сказав йому Пол. — Хай більше не буде днів, подібних сьогоднішньому

Старий помахав рукою на прощання.

— Дякую. Але поки життя стане кращим, доведеться ще багато пережити. Треба запастися мужністю. У нас немає вибору, так ми тут кажемо.

Наближався вечір. Косі промені сонця падали на червоні дахи, на тераси пагорбів, на вершину, де стояв Єрусалим. Пол глянув на Ільзу, що дивилася прямо перед собою, і зрозумів, що вона, як і він сам, виснажена розумово та душевно.

— Ти розгледів обличчя молодого чоловіка? — уривчасто запитала вона. — Бачив його очі?

— Ні, мабуть.

— Не бачив? У них стояли сльози, коли він розповідав про хлопчика, написавшого поему. Прекрасні розумні сірі очі. Маріо виглядав би так само, якби дожив до його віку.

Пол нічого не відповів. Вони в'їхали в місто, минули сади та вілли Рехавії й під'їхали до готелю. Лише тепер він згадав, що сьогодні ввечері вони повинні отримати звістку від Тіма, і дуже сподівався

Сторінка 86

що так воно і буде. Він уже бачив перед собою його живе обличчя, плечі футболіста й широку усмішку. Тім був чарівним хлопцем. Пол, правда, не любив це побите визначення, але в даний момент ніякого іншого на думку не спало. Тім напевно заведе якусь цікаву розмову. Приємна бесіда й бокал-другий вина були їм із Ільзою вкрай потрібні.

Клерк за стійкою справді передав їм телефонне повідомлення від Тіма. Той повідомляв, що буде чекати їх у готелі о сьомій вечора, якщо це не порушить їхніх планів.

— Чудово! — сказав Пол.

Клерк уп'явся поглядом на розмовний рука Пола, у брудний зім'ятий жакет Ільзи. Пол відповів на невисловлене запитання:

— Ми стали свідками жахливого дорожньої події. Терористи. Вони застрелили водія автобуса.

Клерк не висловив особливого здивування, лише сумно зітхнув.

— Так, ми чули по радіо. Це вже третій випадок за зиму. Іноді вони мінують дороги, підривають автобуси.

— Коли ж це припиниться? — вигукнула Ільза, звертаючись ніби вимагаючи відповіді від блілого молодого чоловіка, який безсило підняв руки долонями вгору.

— Лише Богу відомо.

Вони пішла до свого номера прийняти душ і перевдягнутися.

— Я зміню тобі пов'язку вранці, — сказала Ільза. — Якщо не дуже болить, я не буду чіпати твоє плече.
— Поболює, але терпимо.

Вона потерлася вустами об його уста
— Бідні твої рани.

— Принаймні я знову опинився на боці тих, хто бореться за праву справу. Антифашисти, антитерористи. — Він усміхнувся. — Одягни сьогодні щось яскраве, червону блузку, наприклад. Ні до чого виглядати похмуро. У людей, які живуть тут, постійно стикаючись із подібними жахами, вигляд зовсім не жалобний. Ти не звернула увагу? Вони не можуть собі цього дозволити. Вони повинні працювати, слухати музику, сміятися й займатися коханням, інакше з'їдуть з глузду.

Сторінка 87

— Мабуть, ти маєш рацію. Звісно, ти маєш рацію. Вирішено, червона блузка.

Тім уже чекав на них, коли вони спустилися. Своїм високим зростом і світлою бородою він помітно вирізнявся серед оточуючих. Він пішов їм назустріч із простягнутими руками, і Пол із задоволенням потис їх.

— Радий тебе бачити. Я вже думав, ми розминемось. Ми післязавтра їдемо

— Ну вже ні, я так мріяв про нашу зустріч. Ну, як ви обидва? Виглядаєте чудово.

Пол зовсім не був у цьому впевнений. У Ільзи, незважаючи на всі її маніпуляції з пудрою та губною помадою, був втомлений вигляд, та й сам він навряд чи виглядав краще.

Він хотів було сказати: «У нас був жахливий день, тож ми не в найкращій формі», — але передумав, вирішивши не псувати вечір розмовами на сумну тему.

— Підемо в ресторан. Тут непогано готують, сподіваюся, ти встиг зголодніти.

Вони вибрали тихий куточок. Пол замовив напої і, сівши за столик, вони ще раз уважно оглянули один одного.

— Я радий тебе бачити, — повторив Пол. — Завжди приємно побачити знайоме обличчя далеко від дому, тим більше що ми не бачилися майже три роки. Знаєш, пробувши тут місяць, я відчуваю, що час повертатися. — Він усвідомлював, що говорить безладно. Перенервував за день. — Як мама? Я дзвонив їй перед від'їздом, тоді у неї все було гаразд. Прибудувала до будинку нове заднє крило.

— О, у мамі завжди все гаразд, і вона завжди зайнята, — відповів Тім. — Вона знайшла своє місце в житті. У неї є свій дім, її тварини та рослини і людина, з якою можна розділити всі турботи.

— На мій погляд, у цьому немає нічого поганого.

— Не знаю. У світі відбувається стільки подій, мене іноді дивує, як можна займатися у своєму маленькому світі. Втім, якщо це робить її щасливою...

Це зауваження здивувало Пола, і він відповів:

— Якщо хтось і заслуговує на щастя, так це вона. Після всіх цих років, прожитих із твоїм негідником-батьком, із яким у неї було стільки ж спільного, скільки в Тібету зі Швецією, — подумав він і продовжив: — Що ти вже встиг подивитися?

Сторінка 88

— О, я всі ноги стоптав, стільки всього передивився за тиждень. – Хайфі, Тель-Авіві, Галілея. Єрусалим залишив наостанок. Думаю провести тут увесь наступний тиждень аж до самого від'їзду.
— Тут тобі буде на що подивитися. Ну а що ти взагалі думаєш про країну?
— Дивовижна країна. Я зустрічався і розмовляв із найрізноманітнішими людьми. Траплялися надзвичайно цікаві типи, особливо серед арабів.
— А, араби, — сказала Ільза. — Ми теж зустрілися, вірніше, майже зустрілися, з дуже цікавими типами сьогодні вдень.

Пол, дещо роздратований тим, що вона торкнулася цієї теми, насупився й поправив її:
— Ми ж не знаємо напевне. Можливо, це були єгиптяни.
— Нехай єгиптяни, — заперчила Ільза. Її очі сердито блиснули. — Результат той самий. Яка різниця?

Тім перевів погляд із Пола на Ільзу.
— А в чому справа? Ви мені не поясните?
— Вибач, ми трохи вибиті з колії, — сказав Пол. — Я не хотів говорити про це, поясню тобі суть у двох словах.

Із небажанням і якнайстисліше він розповів про те, свідками чого вони стали по дорозі з Ейлата. Поки він говорив, його серце знову почало битися швидше, так само, як тоді на дорозі.
— Мені б треба було замовити віскі, і не одну порцію. Але зараз уже пізно, — закінчив він, коли офіціант наповнив його келих. — Принаймні, я напевно засну, якщо вип'ю більше вина.

Тімоті із симпатією похитав головою.
— Безглузді страждання. Це жакливо. Але хіба політикам є до цього діло? Більшості з них і з того, і з іншого боку.
— І з того, і з іншого? — перепитав Пол. — Але ж ізраїльтяни прагнуть лише миру. Це ж не ізраїльтяни на полях стріляють по автобусах, убивають фермерів, що працюють на полях.
— Ну, мені здається... Звісно, кровопролиття, яке ви бачили, жакливе. Але я хочу сказати, що людей, доведених до відчаю, потрібно спробувати зрозуміти, — якось невпевнено відповів Тім.

Сторінка 89

«Доведених до відчаю? Хто доведений до відчаю?
Люди, які пережили жахи концентраційних таборів?
Що він мав на увазі?» — питав себе Пол.

— Зрештою, — продовжив Тім, — їх вигнали з насиджених місць...

— Але, Тім, це ж не так. Я був там, я знаю. Арабські лідери переконали простий люд покинути рідні домівки. Ізраїльська влада розповсюджувала листівки, їхні представники ходили вулицями з гучномовцями, запевняючи арабів, що їм не заподіють шкоди, закликаючи залишитися й жити в мирі.

— Не знаю. Кажуть...

— Хто каже? Я власними вухами чув, як арабські лідери закликали людей тікати. У Хайфі я бачив, як вони втікали на човнах, — Пол майже кричав.

Ільза доторкнулася до руки Пола. Йому майнуло в голові, що зазвичай вона реагувала емоційніше, а він закликав її до спокою. І, опанувавши себе, він уже спокійно сказав:

— 14 травня 1948 року, коли було проголошено створення держави Ізраїль, я стояв у натовпі перед музеєм на бульварі Ротшильда в Тель-Авіві. ООН проголосувала за поділ Палестини — Йорданія відходила арабам, а ця частина — євреям. І я був такий гордий, що моя країна, Америка, багато в чому цьому сприяла.

Тімоті знизав плечима, даючи зрозуміти, що тема розмови йому в кращому випадку нецікава, якщо не неприємна.

Щось змусило Пола пояснити:

— Тож, бачиш, усе було законно. Законно в очах усього світу.

— Те, що законно, не завжди справедливо, — заперечив Тім.

Двоє чоловіків немов кидали одне одному виклик. Вони забули про їжу, що стояла перед ними, ніхто так і не доторкнувся до неї. Зустріч, яка, як очікував Пол, мала б принести їм радість, перетворювалася на якийсь форум. Він дивився на білу скатертину, на якій залишилися кругла пляма від вина, схожа на кров.

— Справедливість, — з гіркотою промовив він. — А хіба справедливо й законно те, що англійці висилали звідси до таборів для переміщених осіб, ще й у Німеччину, тих нещасних, які вціліли після таборів смерті.

Сторінка 90

Гарненьке це було видовище, запевняю тебе, коли їх зганяли на кораблі.

— Я цілком розумію твої почуття, — сказав Тім

Його тон був поблажливим і прохолодним. Чи то раптовий напад утоми змусив Пола уявити таке?

Але жінка, що тримала на руках поранене немовля, не була плодом його уяви. І те, як вона шепотіла: «О, моя дитинко, моя люба дитинко. Я хочу померти», – теж. І він не вигадав торбу зі шкільними підручниками та морквину, невинну морквину в плетеному кошику.

— Звичайно, ти засмучений тим, що побачив сьогодні, – додав Тім, — На жаль у подібних ситуаціях страждають не лише винні, а й невинні, не лише злодії, а й хороші люди. Але це не новина. Так було завжди.

У Пола заколотило у скронях. Багато років тому, за іншим обіднім столом, у Нью-Йорку, він сперечався з батьком цього молодого чоловіка. І тепер він міг виразно уявити собі цю картину — кришталь, безліч квітів, діаманти Лії, перелякані обличчя присутніх.

— Добро, — сказав тоді батько Тіма, відкидаючи всі їхні заперечення знизуванням плечей, обтягнутих дорогим, бездоганно зшитим костюмом, — повинне страждати разом із злом.

Масове знищення людей у концентраційних таборах він виправдовував тими ж словами, які зараз повторив його син, такий несхожий на нього. У цьому збігові було щось моторошне. Син зневажав свого батька та його багатство; син був інтелектуалом, чарівним, сонячною людиною.

Вголос Пол сказав:

— Усе це позбавлене сенсу.

— Будь-яка суперечка, як правило, позбавлена сенсу, якщо вдуматися. Людей неможливо переконати, коли зачеплені емоції, особливо коли обговорюється така вибухонебезпечна проблема, як расизм.

Тім намазував масло на булочку. Спокійні неквапні рухи його пальців і те, як він відкусив хрустку скоринку, викликали в Пола дивне відчуття. Йому здалося, що сама буденність цих дій була глузуванням із його почуттів. Він наповнив свій келих. Взагалі-то, він уже випив більше своєї норми

Сторінка 91

і відчував, що вино починає бити йому в голову, але зараз йому було все одно.

— Расизм? — перепитав він. — А він тут до чого?

— А як же сіонізм? Це ж форма расизму, хіба не так? Невже ти не визнаєш, що це так?

Ільза судомно зітхнула й перегнулася через стіл, ніби бажаючи схопити Тіма.

— Нічого подібного ми ніколи не визнаємо. Це обурливо! Ти чув, Пол? Ти чув, що він сказав?

— Тімоті, я не розумію, — заговорив Пол, намагаючись не виходити з себе. — Сама Ільза й усі ці люди, — він махнув рукою в напрямку вікна, ніби звертаючи свої слова до всього міста, — краще, ніж хто-небудь інший, знають, що таке расизм. Та й ти сам... Можливо, тобі невідомо, що деякі родичі твоєї матері стали жертвами расизму. Тож як ти можеш таке говорити!

Ільза підвелася.

— Припини, Пол. Ти нічого не доведеш. Ти говориш не з тією людиною. Ми й так сьогодні достатньо настраждалися. — Вона тремтіла й плакала. — Я йду нагору. Вибачте.

Пол теж підвівся з-за столу.

— Нічого страшного. Вона погано себе почуває. Вибач нас. Я не можу залишити її саму. Вечерю нехай запишуть на мій рахунок. — І, повторивши кілька разів ніяково: — Шкода, вибач, — він пішов услід за Ільзою.

У номері Ільза відсмикнула штори. Він обійняв її, і вони стояли, дивлячись на нічне небо, по якому пливли хмари, й на Кедронську долину, де в темряві золотими цятками світилися вогні.

— Невже не буде кінця ненависті? Ніколи? — сказала вона. — Навіть цей молодий чоловік, твій розпрекрасний кузен, заражений нею.

— Ненависті? На твою думку, це ненависть?

— Незнання й байдужість до насильства. А це, зрештою, те саме.

— Так, — погодився Пол. — Яке безумство, — продовжив він, — що весь заплутаний клубок проблем цієї маленької бідної країни в очах усього світу зводиться передусім до проблеми нафти, що б там не заявляли політики й дипломати. Ось що турбує найбільше. Батько Тіма зробив статки на нафті. Для нього було цілком природним стати на бік

Сторінка 92

Арабів. Але Тім? Знову ж — вони, батько і син, між якими немає нічого спільного, опинилися в одному таборі з абсолютно різних причин. Ах! — голосно вигукнув він, — мені так шкода, що я посварився з Тімом. До болю в серці, Ільза.

Я знав його ще дитиною, стежив, як він росте. Як могло статися, що він виріс таким холодним. Холодним і... низьким. Але я ні в якому разі не хочу, щоб страждала його мати. Не згадуй про все це, коли ми повернемося додому, гаразд?

— Звісно, не буду. Тільки, я думаю, тобі не доведеться часто бачитися з Тімом. Він повернеться до університету, та й у будь-якому разі останнім часом ви рідко зустрічалися.

— Мені здається... я раптом відчув, що втратив його назавжди. Того юнака, якого я знав і любив. — Глибокий сум стиснув йому груди. Помовчавши, Пол додав: — Не можу дочекатися, коли ми знову будемо вдома.

— Після нашої вечері, після всього сьогоднішнього — мені досить. — Він обернувся спиною до вікна. — Ходімо. Давай відпочинемо разом. Нам це необхідно.

— Мені зовсім не хочеться спати, сну ні в очах.

— Може, тобі допоможе заснути, якщо ти ще вип'єш. Я зателефоную, щоб принесли вина.

— Ні, не треба. Не хочу одурманювати себе.

— Ну добре. Тоді я буду тримати тебе, поки ти не заснеш. Будемо разом рахувати вівці.

Вислизнувши з обіймів, вона повернулася до нього обличчям.

— Ти такий добрий до мене, Пол. Іноді я питаю себе: чи достатньо часто я кажу тобі про свою любов?

— Так. Але я не проти почути це ще раз. Мені це приносить задоволення.

Вона легко торкнулася його обличчя, ніжно провела по щоці.

— Я кохаю тебе, Поле. Я хочу, аби ти запам'ятав, що я сказала це сьогодні ввечері, що б там потім не трапилось.

— Що може статися? Поки ми разом...

— Я не знаю. Як можна знати наперед? Але ти обіцяєш запам'ятати?

Її блискучі очі наповнилися сльозами.

— Обіцяю, — відповів він м'яко. — А тепер ходімо спати.

Сторінка 93

Вранці Полу прийшла в голову нова думка. Звісно, вони ніколи не зможуть стерти з пам'яті вчорашній жах, але життя повинно йти своїм чередом, і трохи розваг їм не зашкодить. Наприклад, можна по дорозі додому заїхати в Іспанію. Вони знімуть номер у «Рітці» в Мадриді. Сходять у «Прадо», прогуляються парком «Ретіро», де гуляють з колясками няні в темно-блакитних накидках, сидять на зимовому сонці, спостерігаючи за закоханими парами, спробують іспанські закуски на «Плаза Майор»...

Під приводом зустрічі з співробітником із відділу біженців Пол відправився замовляти квитки до Іспанії та номер у «Рітці». Зробивши замовлення, він повернувся до готелю, радіючи думці про те, як здивується Ільза завтра в аеропорту.

Він повільно йшов вулицею короля Георга, вкотре захоплючись прекрасними магазинами, ресторанами та взагалі швидкістю, з якою розросталося це місто, що перебувало у стані облоги. Раптом його увагу привернули срібні браслети та обручки, що блиснули у вітрині ювелірного магазину з вивіскою «А. Хеммендінгер і брати», повз який він проходив. Прикраси були ручної роботи, дуже гарні, якщо комусь подобаються такі речі.

Сам він їх не любив, але знав, що вони сподобаються Ільзі. Він уявив один із цих широких простих браслетів на її руці; такий браслет можна не знімати навіть під час прийому хворих. І він увійшов у магазин.

Власником виявився старий чоловік у пенсне на шнурку, дуже ввічливий, який говорив англійською з помітним європейським акцентом. Напевно, це був один із братів Хеммендінгер. Він виніс тацю із браслетами, Пол обрав один і вже був на півдорозі до дверей, коли його погляд упав на маленьку вітрину, і він зупинився.

На вітрині лежав масивний плетений золотий ланцюг, який за задумом мав щільно облягати жіночу шию, з прикріпленням до нього медальйоном. У медальйон була вставлена мініатюра з слонової кістки з зображенням прекрасної молодої жінки, обрамлена великими діамантами. У Пола мимоволі розширилися очі.

Сторінка 94

— О, вам сподобалося? Це справжній скарб, найкрасивіша з моїх речей. Я вам її покажу. Ідіть сюди. Візьміть її в руки.

Пол відчув на долоні вагу кольє. Дотик до нього викликав ті ж відчуття, що й дотик до шовку або відполірованого дорогого дерева. Він одразу ж зробив висновок, що це робота майстра, що не поступається талантом Челлінні чи майстрам Фаберже.

— Судячи з фасону, я б відніс його до 1870 року.

— Мабуть, на тридцять–сорок років пізніше. У Відні бальні сукні з відповідним вирізом носили аж до Першої світової війни. Це прикраса для прийомів у палацах. Хтось із наближених Франца Йосифа замовив її для своєї молодої дружини або коханої. Хто знає?

Золото в руці Пола стало теплим.

— Так, це справжній витвір мистецтва.

— По ваших очах бачу, що ви цінитель прекрасного. Я вгадав?

— Трохи розуміюся на живописі та антикваріаті, але я лише любитель.

— Дозвольте розповісти вам про це кольє.

Діаманти в ньому блакитнувато-білі, найчистіші. А ланцюг... якщо майстер працював один, йому знадобилося б не менше місяця, щоб сплести такий ланцюг із золотих ниток. Мініатюра — робота першокласного портретиста. — Пан Хеммендінгер був майже в екстазі

Пол поклав намисто у футляр.

— Чудова річ, — пробурмотів він. — Але ми з дружиною не ходимо на бали.

— О, але тут основа — золото, і таку прикрасу можна носити з простою вечірньою сукнею. Не потрібно чекати запрошення на бал. Але, звісно, вирішувати вам. Я ніколи нічого не нав'язую. Воно знаходиться в мене з часів мого приїзду сюди з Відня двадцять п'ять років тому, можливо ще полежить.

Це розбудило цікавість Пола. Старий чимось його приваблював.

— Чому ж ви тримаєте її двадцять п'ять років?

— Ну, скажімо, я сентиментальний і хотів зберегти її для відповідного покупця.

Сторінка 95

— Але що змушує вас думати, що я саме такий покупець? — здивувався Пол.

— Чи можна взагалі відповісти на таке запитання? У нас усіх бувають імпульси, враження, пояснити які ми не в змозі. Але це не означає, що вони помилкові.

— Ви, напевно, за нього дорого попросите?

— Стільки, скільки воно коштує, не більше. Ціна вказана на маленькому ярличку під вельветовою подушечкою.

Пол подивився.

— Дорого, пане Хеммендінгер.

— Так, дорого. Але в цьому місті є кілька заслужених довірою оцінювачів. Якщо ви зацікавлені, можете взяти його, аби переконалися, що воно варте таких грошей.

Пол вагався, а Хеммендінгер продовжував:

— Майже у кожній старовинній речі є своя історія. Сідайтесь, я розкажу вам. Я ювелір. У мене був один із найкращих магазинів недалеко від Рінгштрассе.

Ми — ювеліри у третьому поколінні. Це не так вже й незвично в Європі. Потім справи пішли погано. Мені не потрібно пояснювати вам, чому це сталося, ви й самі це знаєте.

Пол кивнув.

— Так, знаю.

— Отже, коли справи пішли погано і я зрозумів, що доведеться емігрувати, я почав збирати діаманти.

Мені пощастило — у тому сенсі, що я знайшов спосіб вивезти їх із країни. У мене були зв'язки, неважливо які. Я обійшов усіх своїх старих клієнтів, скуповуючи коштовності. Більшість були раді отримати готівку.

Пол чув про хабарі. Якщо вам вдавалося зав'язати знайомство з потрібним нацистом, який був ще й надмірно корисливим, то іноді можна було щось організувати. Але нечасто, бачить Бог, не часто.

— Я був у найкращих будинках Відня. У мене, як і у мого батька з дідом, була багата клієнтура. Так до мене потрапило це намисто. — Він зітхнув. — Воно належало аристократичній родині. Єврейські аристократи. Не знаю, звідки воно у них. Можливо, якісь збіднілі дворяни продали його, щоб врятуватися від бідності. У будь-якому разі я чудово пам'ятаю свої візити в цей величезний будинок. Фрау Штерн булагорода

Сторінка 96

елегантною жінкою з великим смаком, і в їхньому будинку були прекрасні речі — мармурові сходи, срібло, картини. Вони вже готувалися до від'їзду, особливо поспішали вивезти з країни молодих — онука та невістку. Син уже був у Франції і збирався їхати до Америки, а вона з малюком мала приєднатися до нього. Здається... я чув, що їм не вдалося. Їх схопили.

— Штерн, — повторив Пол.
— Таке прізвище поширене.
— В Америці теж.
— Але я запам'ятав їх саме через великий дім.

Син щойно закінчив медичний інститут. Теодор. Він збирався стати хірургом-косметологом. Вони дуже ним гордилися. — Так, так, я продав молодому чоловікові вінчальні та обручальні каблучки. Доктор Теодор Штерн.

Пол відчув, як кров зашурхотіла у його жилах.

— Що з ним сталося? Ви не знаєте?
— Я пригадую, хтось говорив, що він поїхав до Нью-Йорка. А ви його знаєте?
— Як не дивно, але, здається, знаю.
— То буде дивно, якщо це дійсно він. Іноді світ справді тісний.

Полові стало ще гарячіше.
— Так, дуже тісний.

— Якщо вам потрібно час подумати, будь ласка. А якщо не хочете купувати його, я його приберу. Без образ.

— Не прибирайте, я візьму його, — сказав Пол.

Він поспішив до готелю з двома оксамитовими коробочками.

Ільза була в номері, читала "Єрусалим пост". Він вручив їй браслет. Але справжній скарб, здавалося, палив його через тканину костюма. Пол був як дитина, що отримала в подарунок нову іграшку і не могла дочекатися, щоб показати її друзям. Навіщо чекати до вечері?

Він дістав другу коробочку.

— О, Пол, два подарунки одразу? Достатньо було б і браслета. Він чудовий.
— Це дрібниця. Дрібниця, яку ти сама змогла б собі купити. А ось це справжній подарунок. Мені хочеться, щоб ти носила цю річ. Відкрий коробочку.

Було лише природньо, що Ільзу вразило, навіть здивувала чудова прикраса, що переливалося на

Сторінка 97

чорному оксамиті. Але Пол, уважно вдивляючись у обличчя жінки в надії побачити на ньому задоволення, яке відчував сам, теж був спантеличений. Невже хоч на частку секунди це обличчя спотворилося від болю — на носі з'явилася болісна складка, куточки губ затремтіли?

— Яка краса! — вигукнула вона. — Тобі не слід було...
— Цього робити, — закінчив він за неї, сміючись. Почувши її звичне заперечення, він відчув полегшення. — Дай я надягну його тобі. Тільки спочатку зніми светр.

У одному ліфчику, з оголеними плечима та шиєю, вона стояла перед дзеркалом, дивлячись на своє відображення. Золотий ланцюжок охоплював шию правильним колом, а в центрі, у поглибленні біля основи шиї, сяяв медальйон.

— Мені рідко доводилося бачити річ такої неймовірної краси, Пол. Тобі не слід було цього робити, — повторила Ільза.

— Назви мені хоча б одну причину, чому я не можу купити своїй дружині те, що мені хочеться. Моїй дружині на віки вічні.
— Не знаю... Я хочу сказати, воно, мабуть, страшенно дороге.
— Нісенітниця, Ільза. Ти знаєш, я не люблю, коли ти про це говориш.
— Вибач. — У її голосі було каяття. — Це у мене просто звичка така.

І все ж він знову відчув тривогу. Він був упевнений, що щось у ній змінилося. Вона була пригнічена. Саме пригнічена. Але, можливо, вона просто не оговталася після вчорашнього. Те, що вони пережили, не так легко, а може, й взагалі неможливо забути.

Можливо, решту життя вони час від часу повертатимуться думками до цієї трагедії, і перед очима постане перевернутий автобус із колесами, що крутяться, а в вухах лунатимуть стогони постраждалих.

У цілому, однак, день пройшов непогано. Ніби за мовчазною згодою, жоден із них не заговорив про вчорашнє. Увечері вони пішли до ресторану. Жінка за сусіднім столиком кинула уважний погляд на кольє, і це доставило Полу задоволення. Вони говорили про різні дрібниці — про нового модного художника,

Сторінка 98

йеменський ресторан, про погоду. Ільза була притихлою і майже нічого не їла. Пол намагався розвеселити її, розповівши про пана Хеммендінгера, з гумором описавши його скутість і старомодні манери. Проте він опустив усе, що стосувалося доктора Штерна. Чому саме він про це змовчав, він і сам не зміг би пояснити.
— Давай раніше ляжемо спати, — сказав він наприкінці. — Нам треба бути в аеропорту на світанку.

Легка усмішка, яку він тут же стримав, торкнулася його губ; за весь день він так і не сказав їй про Іспанію і зараз не збирався псувати завтрашній сюрприз.

У номері вони швидко склали речі, і Пол сів почитати газету, а Ільза почала робити манікюр. Тишу порушувало лише шарудіння газети. Закінчивши з газетою, він глянув на Ільзу, і його раптово потягнуло до неї.

Нахилившись, він поцілував її шию, на якій ще сяяло кольє, але вона не ворухнулася, не подивилася на нього, а лише переклала пилочку в іншу руку й продовжила обробляти нігті.

Він розстебнув їй кольє, сказавши при цьому:

— Це буде твоя прикраса для оперного театру. Я взяв абонемент у партері на наступний сезон. Ми будемо вбиратися й влаштовувати собі свята.

Вона відклала пилочку вбік і зі стогоном повернулася до нього.

— О, Поле, мій дорогий, я не можу!

— Чого не можеш?

Вона розридалася й, притиснувшись до його обличчя мокрою щокою, повторювала:

— Я не можу, я не можу.

— Що таке, Ільзо? Заради Бога, що сталося? — вигукнув Пол.

— Я не поїду з тобою назад в Америку.

— Ти що? — задихнувся він.

— Тієї ночі після жакливої вечері з твоїм кузеном я так і не змогла заснути. Я встала й довго сиділа біля вікна, думаючи й так і сяк. Я страждала, Поле, тому що я не хочу їхати звідси. І тому що я кохаю тебе, ти це знаєш.

Вона продовжувала ридати, закривши обличчя руками.

Пол узяв її за руки й, опустивши їх униз, подивився на залите слізьми обличчя. Кілька секунд він був

Сторінка 99

не вимовити жодного слова. Потім, не вірячи почутому, перепитав:

— Я правильно зрозумів, що ти не хочеш повертатися зі мною додому? Ти справді так сказала?

Вона відвернулася і дуже тихо промовила:

— Це не дім.

Ніби хтось ударив його ножом між ребер.

— Америка не була для тебе домом?

— Америка — чудова країна, але вона для мене чужа. Ось тут, — вона вказала рукою на вікно, — те місце, де я завжди хотіла жити. Тебе це не повинно дивувати. А тепер, коли я побачила все на власні очі... Будь ласка, спробуй зрозуміти, — закінчила вона благаючи.

Тепер ножове поранення пекло вогнем. Перемагаючи біль, він видушив, ледве ворущачи непокірними губами:

— Я думав, дім — поруч із коханою людиною.

— Це правда, і саме це мене й мучить та завжди буде мучити, якщо тільки... — вона намагалася, щоб голос її не тремтів, — якщо тільки ти не захочеш жити поруч із коханою жінкою.

Він дивився на сльози, що струмували по її обличчю, і не міг нічого відповісти.

— Я просиділа до світанку й спостерігала схід сонця, — продовжувала Ільза. — Дивилася на тебе, сплячого, і мені спало на думку: якась частина мене помре, коли я розстанусь із тобою. Якщо тільки ти не залишишся тут зі мною.

— Я не можу в це повірити, — відповів він, і біль заповнила груди.

— Невже для тебе так важко залишитися тут? О, мій любий, невже так важко?

Пола охоплювали найрізноманітніші почуття — потрясіння, горе, жалість і навіть гнів на долю, чи як там це назвати, що перевернула все в одну мить.

Нарешті він знову зміг говорити:

— Ти забуваєш, що я народився у Сполучених Штатах, воював за них у двох війнах. — Власні слова дзвоном відбилися у вухах, і душа його раптом наповнилася світлою ностальгією; перед внутрішнім зором постало кладовище в Новому Орлеані, де спочивали його предки, які жили там ще до утворення Сполучених Штатів. І, похитавши головою, він прошепотів:

Сторінка 100

— Я не можу покинути батьківщину, Ільзо. Ні, це неможливо.

Вона змахнула руками.

— А я все ж таки сподівалася... Хоча мала б знати краще. У кожного з нас своя історія... — Вона не змогла закінчити.

Її ридання розривали йому серце. Лише кілька годин тому він купив їй кольє, купив квитки до Іспанії. Як таке могло статися?

— Дім. Ти не знаєш, — ридала вона. — У мене ніколи не було справжнього дому. В душі я вважала своєю домівкою цю країну. Спочатку ми втекли з Росії від комуністів, потім від Гітлера, але він наздогнав нас і в Італії. Я поїхала до Америки тільки тому, що англіїці не пустили б мене сюди, де завжди було моє серце.

У кімнаті запала довга тиша. У коридорі грюкали двері, голосно перемовлялися туристи, даючи одне одному поради щодо багажу та розкладу рейсів.

Авіаквитки, куплені Полом, тягарем відтягували йому кишеню.

Та, як він сам усвідомлював, він по-особливому реагував на будь-які сюрпризи, які підносило життя: намагався придушити слабкість, впорядкувати думки й не дозволити емоціям узяти гору над розумом. От і тепер, опанувавши себе, він спокійно звернувся до Ільзи:

— Мені здається, я розумію, що сталося. Вчорашня трагедія вплинула на тебе, в цьому вся річ. Ти відчуваєш, що не можеш поїхати з цієї маленької країни, з усіх боків оточеної ворогами. Тобі здається, що це буде зрадою, я правий?

Ільза кивнула, і він продовжив:

— І ти вважаєш, що твоя історія, а головне — твоя професія дають тобі право залишитися тут, що тут ти потрібна, що твій обов'язок — допомогти цим людям.

— Мене спонукає до цього не лише обов'язок, — перебила вона, — а бажання й любов.

— Гаразд, гаразд. Усе це чудово. Я теж хочу допомогти. Я допомагав раніше, допомагатиму й надалі. Але лише фактом свого перебування тут ти, Ільзо Гіршфільд, не зможеш надто багато змінити.

Ільза перевела погляд на вікно, за яким лежав сплячий Єрусалим.

Сторінка 101

— Америка — твоя країна, я знаю. Але це — моя, я вважала її своєю ще з того часу, коли Маріо було всього десять, і ми разом мріяли, що колись житимемо тут. Я розповідала тобі про це. Якби все склалося інакше, ми були б тут разом. — Вона повернулася до Пола. — Мене завжди тягнуло сюди, Пол. Я не можу підібрати слів, щоб пояснити тобі, єдине, що можу сказати: тепер, коли я тут, я просто не в змозі, так, не в змозі сісти на літак і полетіти. Повір мені! — Вона схопила його за руку. — Тобі не здається... може, ти зможеш жити тут? — знову почала благати вона.

Біль вщух, лишився тільки внутрішній холод.

Пол знав, що у відповідь може сказати їй лише одне:

— Ні. Я американець, і я повинен жити в Америці.

— Боже мій, — прошепотіла вона.

— Виходить, ми знову натрапляємо на кам'яну стіну. Мені треба благати тебе? Я благаю тебе. Всім серцем...

— Голос його урвався. Схопивши її за руки, він притиснув їх до свого серця, яке зараз було наче камінь. — Не роби цього, Ільзо.

— Я не хотіла так чинити, — відповіла вона пригнічено. — Невже ти не розумієш, що я цього не хотіла?

Він знову покликав на допомогу розум.

— Послухай, давай поговоримо спокійно. На що ти збираєшся жити тут? На самих ідеях довго не протримаєшся.

— Якось проживу. Влаштуюся працювати в лікарню. Мені багато не потрібно. Багатою я ніколи не була.

— Так, правда, — сумно погодився він і коротко, гірко засміявся. — Намисто тобі не знадобиться. — Він підняв його з ліжка, куди поклав раніше.

— Гадаю, що ні. Може, тобі краще повернути його.

Гострий біль знову пронизав йому груди. Він погладив золоту ланку й блискучі камені, немов вони були живими і теж могли відчувати себе відкинутими.

— Я не візьму його назад, Ільзо. Залиши його. Колись ти отямишся і повернешся до мене.

— Любий, я й зараз усвідомлюю те, що роблю. Якби це було не так, мені не було б так боляче.

Він обійняв її, і деякий час чоловік і жінка стояли, притулившись одне до одного. Потім сіли й знову взялися до страшних своєю безнадійністю умовлянь.

Сторінка 102

— Давай не будемо сперечатися, — благально промовила нарешті Ільза. — Будь ласка, Поле, давай не будемо завдавати одне одному ще більшого болю.

Вечір змінився ніччю. У них не залишилося слів для пояснень, умовлянь, прохань. У тяжкому мовчанні вони лежали поруч на ліжку, відраховуючи разом із будильником останні години перед розлукою.

Нарешті настав холодний світанок, і невдовзі на холодному білому небі з'явилося біле сонце. Складені й застібнуті валізи стояли біля дверей. Пол відлітав удень з аеродрому на північ від Тель-Авіва.

— Не проводжай мене, — сказав він. — Я цього не витримаю.
— Я теж, — озвалася Ільза.

Пол сидів біля вікна й, витягнувши шию, дивився на місто, яке, можливо, йому більше ніколи не доведеться побачити. Піднявшись у повітря, літак зробив коло. Маленькі прямокутні будиночки, схожі зверху на дитячі кубики, тяглися вздовж шосе, миготіли тут і там на плоскій рівнині серед апельсинових гаїв. Удалині маячили вежі Тель-Авіва, за ними височів ряд готелів, збудованих на середземноморському узбережжі. Ліворуч хвилі прибою набігали на берег, залишаючи на ньому розмиті сліди, а далеко праворуч виднівся темна гряда Іудейських гір, які він ледь міг розрізнити крізь сльози, що застиляли очі.

Протягом першого року після повернення до США, довгого аж до безкінечності, Пол спершу повільно, а потім дедалі швидше втягнувся у свій колишній ритм життя. Він глибоко й болісно переживав розлуку з Ільзою. «Ільза залишила мене» — ця невимовна, дивна думка постійно поверталася до нього, причому не лише вночі, а й удень, коли він, наприклад, йшов на якусь ділову нараду. Виявилося, що місце для неї означає більше, ніж людина, коханий, відданий друг. У такі хвилини він був упевнений, що її

Сторінка 103

не можна пробачити. Але траплялися й інші, ще рідкісні, моменти — коли в парках танув сніг, і в сирому холодному повітрі відчувався запах весни, що заглушав сморід вихлопних газів, або коли в його кабінеті починали трезвонити телефони, і троє різних людей одночасно шанобливо питали його поради з того чи іншого питання — і тоді він розумів, наскільки великою може бути влада місця. Вона сказала, що її тягне до Єрусалима, так само його притягувало і це місто, і це життя. Кинути все це уявлялося йому так само немислимим, як полетіти на Місяць.

Зрештою він із боєм у серці визнав, що життя — це чергування надбань і втрат. Не вперше йому доводиться переживати втрату. Колись у його житті не було Ільзи, тепер йому знову доведеться звикати до життя без неї. І він вирішив, що не дозволить, аби його захлеснуло почуття пригніченості. Пригніченість безцільна, вона лише роз'їдає та спустошує душу.

Звісно, таке рішення було простіше прийняти, ніж йому слідувати, особливо того дня, коли він пішов до квартири Ільзи, щоб домовитися про продаж її речей, і деякий час, чекаючи на прихід енергійної пані, якій належало зайнятися цим питанням, стояв на самоті посеред знайомої кімнати. Того дня він ледве стримував у собі гнів, жаль, відмовлявся примиритися з тим, що сталося, і знову й знову запитував себе: як могла Ільза так учинити з ним? Але все ж, знаючи, яка в неї сильна воля й тверді принципи, як її завжди обурювала будь-яка несправедливість, він починав її розуміти.

Собі він не захотів узяти нічого з цієї милої квартирки, у якій вони провели стільки щасливих годин, окрім фотографії Ільзи.

Отже, життя тривало. Він відновив стосунки зі старими друзями та небагатьма родичами. Час від часу їздив відвідати Мег, увечері часто заходив у гості до Лії з Біллом і щоразу, опиняючись у тій частині міста, де був салон Лії, водив її на ланч.

Вони з Лією завжди були відвертими одне з одним, і саме їй він розповів про Тіма під час однієї з таких зустрічей. Але її більше цікавила Ільза, і вона прямо запитала, чи немає його вини в тому, що вони розійшлися; можливо, одна з його давніх нав'язливих ідей змусила Ільзу прийняти таке рішення.

Сторінка 104

— Клянуся тобі, що ні, — обурено відповів він. — Боже мій, та я благав її повернутися зі мною. У ніч перед від'їздом ми не зімкнули очей, я все намагався вмовити її... У тебе такий вигляд, ніби ти мені не віриш.

— Ні, ні, я знаю, ти кажеш правду. Просто я запитую себе, чи не було її рішення продиктоване чимось, що ховалося в закутках її свідомості, і про що вона до певного часу й сама не здогадувалася.

— Про що ти, чорт забирай, говориш, Ліє?

— Не сердься. Я маю на увазі, що ти був на тому обіді, і їй, можливо, спало на думку...

— Господи, Ліє, я ходив туди, щоб побачити Айріс, та й у будь-якому разі — від того обіду до нашого від'їзду минуло більше трьох років.

Лія, наливаючи молоко собі в каву, нічого не відповіла, але вигляд у неї був задумливий. Невже моя ситуація справді зіграла якусь роль, промайнула в Пола думка. Невже це стало причиною? Ні, не може бути. Власне минуле й мрії про Ізраїль штовхнули її на цей крок. Це — нічого більше.

— Зрештою, я ж не міг силою змусити її залишитися зі мною, — промовив він і замовк, подумавши, що в житті по-справжньому любив лише двох жінок, і обидві його покинули. Яка іронія! — він ледь усміхнувся.

— Чому ти усміхаєшся? — запитала Лія.

— Нічому особливому. Ільза була... Ільза — чудова жінка. Дивовижна жінка. Усе життя мені буде бракувати її.

— Вона тобі пише?

— Так, звісно. Навіть описує своїх пацієнтів.

І він знову усміхнувся, згадавши їхні спільні вечери тут, у Нью-Йорку, за якими Ільза розповідала йому, як минув день, із якими кумедними, трагічними чи незвичайними випадками їй довелося зіткнутися. Вона була чудовою оповідачкою, яка вміла без зайвих слів передати саму суть того чи іншого епізоду, і йому ніколи не набридало її слухати.

Читати її листи було те саме, що слухати її розповіді. Він із нетерпінням чекав на ці листи і, повертаючись додому, перш за все дивився на столик у холі — чи немає на ньому товстого конверта. Одного разу вона надіслала кілька фотографій своєї квартири, яку

Сторінка 105

їй вдалося зняти, попри те, що становище з житлом у місті було вкрай тяжким. У квартирі було безліч книжок і кімнатних рослин, і від цього вона здалася Полу знайомою. Іншим разом у лист було вкладено фотографію самої Ільзи в білому халаті з парюючими близнятами на руках. «Оцих дітлахів вдалося врятувати; їх батька вбили в Лівані, а мати тяжко хвора і не може їх доглядати», — писала вона. І з гумором описувала, як вчиться налагоджувати стосунки з домовласниками, робити покупки, пояснюватися чужою мовою. Інколи вона писала про свою тугу, жаль, любов, спогади й про свою невгасиму надію на те, що він передумає й приїде до неї.

Це завжди викликало в Пола певне роздратування.

«Ані слова про те, щоб самій передумати», — бурчав він про себе.

— Судячи з усього, — продовжив він зараз, бо Лія явно хотіла почути більше, — вона, як завжди, дуже зайнята, встигла завести багато нових друзів.

— Не дивно, Ільза скрізь знаходить собі друзів.

— Я знаю. Вона не бачить різниці між дружиною сторожа і членом кабінету. Для неї вони просто люди.

Та все ж вона заводила корисні знайомства. У своєму останньому листі вона згадувала про співробітників розвідки та високопоставлених військових. Цікаво... втім, неважливо.

— Та ні, договорюй. Що тобі цікаво?
Лія підняла брови.
— Я думала про чоловіків. Точніше, про одного чоловіка.
— Вона написала б мені, якби знайшла когось, — спокійно відповів Пол.

Лія подивилася йому у вічі.
— Так, дурне запитання з мого боку. Ви ніколи не брехали одне одному.
— Вона хоче, щоб я приїхав.
— І ти поїдеш?
— Можливо... Втім, ні, не думаю.

Навіщо? Щоб знову звикнути одне до одного, а потім пережити ще одне розставання? Ні, він та й вона, мабуть, занадто старі для таких болісних емоційних сплесків.
— Ні, — повторив він, — не думаю.

Сторінка 106

– Ну, поспішати з остаточним рішенням тобі не потрібно, – сказала Лія. – Часу у тебе більш ніж достатньо.

Вона подивилася на нього з любов'ю, і обидва засміялися. Більш ніж достатньо часу? Обидва знали, що це не так. Їх час спливав.

Наприкінці вересня, майже через два роки після повернення з Ізраїлю, Пола запросили провести вікенд на Лонг-Айленді. Саме там, катаючись на водних лижах, він знову пошкодив плече, заплутавшись у канаті та вдарившись при падінні об лижу.

– Виглядає досить кепсько, – сказав господар, прикладаючи до кровоточивої рани марлевий тампон. – Зараз же відвезу тебе в місто до лікаря.

– Та це просто подряпина, – заперечив Пол, відчуваючи зніжковіння через те, що завдає стільки клопоту. – Уявляєш, цьому проклятому плечу весь час не щастить. Куля у Франції, поріз в Ізраїлі, і тепер це. Сміх та й годі.

Але його все ж відвезли до лікаря, незважаючи на його заперечення. Це був лікар загальної практики, і він надав Полу першу допомогу, обробив рану антибіотиками та наклав пов'язку. Наприкінці прийому він порадив Полу звернутися до спеціаліста з пластичної хірургії.

– Мені не хочеться нікого критикувати, але цей жахливий рубець не слід було залишати в такому стані.

– У Парижі в ті дні лікарям доводилося турбуватися про пацієнтів із набагато серйознішими ранами, які потребували більшої уваги.

– Так, розумію. Але всі ці роки плече мало давати про себе знати.

– Час від часу. Якщо я випадково вдарюся об щось.

– Все одно вам слід звернути увагу на плече. Хочете, я дам вам прізвище спеціаліста? Першокласний хірург.

– Ну, якщо ви так вважаєте.

– Так, я так вважаю. Назву вам двох-трьох хороших лікарів, а ви вже обирайте.

Повернувшись додому, Пол вирішив ще кілька місяців почекати з візитом до хірурга, але згодом

Сторінка 107

Плеche почало побалувати просто від дотику одягу, а одного разу вночі, повернувшись, він відчув, що тече кров. Тоді він зрозумів, що його впертість — це дурниця і нічого більше, і що йому справді слід вжити заходів.

– «Першокласний спеціаліст», — сказав той лікар. Але його плече — не надто складний випадок. Може, він взагалі виглядатиме дурнем, якщо звернеться до хірурга-пластика з такою проблемою? З іншого боку, це ж лікар сказав, що йому потрібен такий хірург.

Слова «пластична хірургія» круtilись у його голові, і в одну з безсонних ночей Полу спала на думку ідея. Дурна ідея, одразу подумав він. Дурна й небезпечна. Ходіння по канату, гра з вогнем — ось що це таке. І Ільза сказала б те саме.

Але ж чоловік іноді може ризикнути і пограти з вогнем, нехтуючи небезпекою. Та й небезпеку можна звести до мінімуму, якщо все продумати. Він не міг викинути з голови раптову думку. Спокуса була надто велика. Звернутися до чоловіка дочки! Нехай йому вдасться дізнатися два найменших факти з її життя — усе одно затія варта того. Заради кількох випадкових обмовлених слів про сім'ю, що може трапитися навіть під час розмови з лікарем, варто піти на це.

У темряві цокав будильник. Так, Пол чував його цокання, так. Ні, раптом у голові чітко прозвучав голос Ільзи: «Забудь про це, викинь це з голови». Але її не було поруч, сумно подумав Пол, і нікому його вразумити.

Відмовившись від спроб заснути, він встав, увімкнув світло і відкрив телефонний довідник, що лежав на тумбочці. Ось він. Доктор Теодор Штерн. Його нью-йоркська клініка знаходиться зовсім недалеко від дому Пола, можна дійти пішки. Втім, яке це має значення. Він знову ліг і пролежав до ранку без сну, ведучи суперечку сам із собою.

Проте до ранку рішення було прийняте, і Пол записався на прийом до доктора Штерна.

– Нацистський снайпер у Парижі підстрелив мене, — пояснив Пол. — Минуло майже двадцять років

Сторінка 108

Огляд був майже закінчений; Пол сидів у приймальні й через стіл дивився на доктора Штерна. Саме він цікавив його насамперед, плече відійшло на другий план. Тримається з гідністю, подумав Пол. Справляє враження. Людину, яка досягла успіху в якійсь справі, не важливо в якій, можна впізнати з першого погляду. Привітний, але не фамільярний. Удумливий, але не роз'ідений постійними сумнівами.

— І відтоді ви живете з таким плечем? Мушу зауважити, що це вкрай неакуратна робота.

— От уже другий лікар каже мені це. Але ж тоді лікарі поспішали, війська рухалися до Німеччини.

Штерн подивився на нього з цікавістю.

— Пробачте мене, але ваш вік... Невже ви могли бути в армії?

— Ви маєте рацію, не міг. Мене включили до складу президентської комісії з розслідування. Ми перебували з тими нашими частинами, які першими перетнули протоку й з боями дійшли до Парижу. Передбачалося, що я дійду з ними й до Німеччини.

Пол говорив майже механічно. Його увага була зосереджена на обстановці приймальні. Горіхові з напливами меблі, шкіряні крісла, тьмяні лляні фіранки. На всьому лежав відбиток твердого достатку.

Відзначивши для себе всі ці деталі, він непомітно перевів погляд на фотографію, що висіла над головою Штерна: Айріс із трьома синами та маленькою дівчинкою стояла у невимушеній позі перед квітучими кущами. Азалії, подумав він. Волосся дівчинки, здавалося, випромінювало світло. Мабуть, вона успадкувала колір волосся Анни; Штерн, як і Айріс, був брюнетом. Пол хотів закарбувати в пам'яті кожну рисочку дихаючого радістю обличчя молоді матері. На ній був светр із білим комірцем, однією рукою вона обіймала найменшого із синів.

— Вочевидь, ви так і не потрапили до Німеччини, — почув він голос Штерна.

— Мені дуже хотілося ввійти до Німеччини, але через плече мене відправили додому. Кляте плече! — вигукнув він, раптом злякавшись, що цікавість, із якою він оглядав усе довкола, виглядатиме докторові дивною.

